

ANDRZEJ SZYMAŃSKI
EWA KRZYŻAK-SZYMAŃSKA

dr Andrzej Szymański¹
dr Ewa Krzyżak-Szymańska²

**PSYCHOSPOŁECZNE UWARUNKOWANIA PRZESTĘPCZOŚCI
I NIEDOSTOSOWANIA SPOŁECZNEGO NIELETNICH KIEROWANYCH
DO MOW PRZEZ SĄD REJONOWY W ŻORACH**

**PSYCHOSOCIAL DETERMINANTS OF CRIME AND JUVENILE
SOCIAL MALADJUSTMENT DIRECTED TO THE YOUTH
EDUCATIONAL CENTER BY THE DISTRICT COURT IN ŻORY**

STRESZCZENIE

Autorzy artykułu przeprowadzili analizę 28 przypadków osób nieletnich w wieku od 13 do 17 lat, wobec których sąd rodzinny zastosował środek wychowawczy w postaci skierowania do młodzieżowego ośrodka wychowawczego. Celem prowadzonych badań, realizowanych na podstawie akt osobowych wytworzonych w Wydziale Edukacji Miasta Żory, było udzielenie odpowiedzi na następujące pytania:

- Jaki charakter, rodzaj i nasilenie przejawianych symptomów niedostosowania społecznego skutkowało kierowaniem nieletnich przez sąd rodzinny do MOW (Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy)?
- Które z indywidualnych czynników osobowościowych i właściwości jednostki wzmacniały jej skłonność do antyspołecznego zachowania?
- Jakie składniki mikrosystemu środowiska społecznego wykazywały swój związek z niedostosowaniem społecznym i przestępczością nieletnich?
- Czy istnieje możliwość wyodrębnienia charakterystycznego zespołu indywidualnych uwarunkowań i cech środowiska społecznego nieletnich, odpowiedzialnego za ich antyspołeczne zachowanie?

Z podsumowania badań wynika, że nieprawidłowości w funkcjonowaniu nieletnich identyfikowano zarówno w obszarze intrapsychoznym (emocjonalnym), jak i interpersonalnym (społecznym) bez szczególnego,

1 Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP w Warszawie
2 Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP w Warszawie

jednolitego wzorca charakterystycznego dla każdego z przypadków.

Słowa kluczowe: nieletni, przestępczość, niedostosowanie społeczne

ABSTRACT

The authors have analyzed 28 cases of minors between the ages of 13 to 17 for which the family court applied the educational center in the form of referrals to a youth educational center. The aim of the study, carried out on the basis of personal files generated by the City Department of Education Żory, was to answer the following questions:

- What is the nature, type and intensity of expression of the symptoms of social maladjustment resulted in targeting of minors by family court to YEC (Youth Educational Center)
- Which of the individual factors of personality and individual characteristics of its tendency have reinforced the anti-social behavior?
- What components of the social environment microsystem have shown its association with social maladjustment and juvenile delinquency?
- Is it possible to extract the characteristic band of individual circumstances and characteristics of the social environment of minors responsible for their antisocial behavior?

The summary of the research shows that abnormalities of minors are identified in both the intrapsychic (emotional) and interpersonal (social) area without a specific unified pattern characteristic for each case.

Keywords: juvenile, crime, social maladjustmen

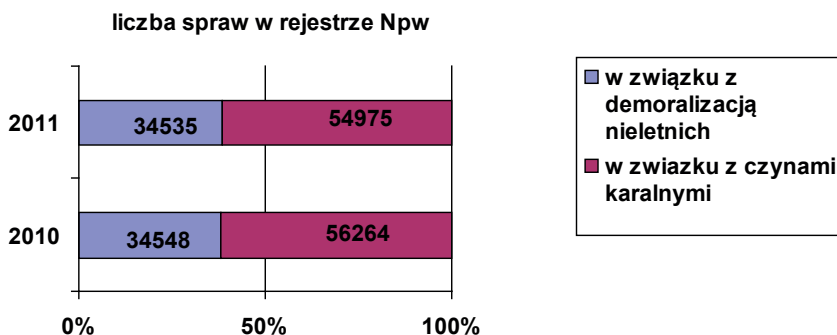
1. WPROWADZENIE

Na gruncie polskiej jurystyki od 1982 roku przepisem dającym podstawę podjęcia interwencji sądowej oraz porządkującym kwestie proceduralne, a także sposoby oraz metody zwalczania zachowań dzieci i młodzieży prawnie relewantnych, jest ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Formalnie ustawa swoim oddziaływaniem obejmuje trzy grupy podmiotów określanych mianem „nieletnich”, to jest:

- osoby w zakresie zapobiegania i zwalczania demoralizacji³, które nie ukończyły lat 18,
- osoby, które dopuścili się czynu karalnego⁴ po ukończeniu lat 13, ale które nie ukończyły lat 17,
- osoby, wobec których orzeczono wykonywanie środków wychowawczych lub poprawczych, nie dłużej jednak niż do ukończenia przez te osoby lat 21.

Z prowadzonej statystyki sądowej wyczytać można, że ogólna liczba realizowanych postępowań wyjaśniających wobec nieletnich w ostatnich dwóch latach kształtowała się na poziomie od 90 do 88 tysięcy spraw (patrz rysunek 1). Zdecydowana większość z tych spraw dotyczyła przewinień dzieci i młodzieży związanych z zarzucanymi im czynami karalnymi, a co trzecie postępowanie obejmowało czynności wyjaśniające fakty ewentualnej ich demoralizacji.

Rysunek 1. Liczba prowadzonych postępowań wyjaśniających (Npw) o czyny karalne i demoralizację nieletnich za lata 2010-2011

3 W przypadku demoralizacji ustawodawca nie definiuje wprost tego pojęcia a jedynie w art. 4 §1 u.p.n. w celu bliższego jego sprecyzowania, wyclicza przykładowe okoliczności o niej świadczące. Do okoliczności tych zalicza: naruszanie zasad współżycia społecznego, popełnienie czynu zabronionego, systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawianie nierządu, włóczęgostwo, udział w grupach przestępczych.

4 Czyn karalny (por art. 1§2 pkt. 2 u.p.n.) – czyn zabroniony przez ustawę jako przestępstwo lub przestępstwo skarbowe albo wykroczenie określone w art.: 51, 69, 74, 76, 85, 87, 119, 122, 124, 143.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Ministerstwo Sprawiedliwości, Informacja statystyczna o ewidencji spraw i orzecznictwie w sądach powszechnych oraz o więziennictwie. Cz. V. Sprawy rodzinne w 2011 r., Warszawa 2012, s. 48-51.

Z przywołanej statystyki wynika, że w uruchomionym postępowaniu wyjaśniającym sądy rodzinne od 2006 roku systematycznie kierują na posiedzenie lub rozprawę ponad 20 tysięcy spraw w związku ze stwierdzoną demoralizacją nieletnich (patrz tabela 1). W przypadku czynów karalnych liczba ta waha się między 42 tysiącami (2007 r.), a 35 tysiącami spraw (2010 r.). Istotne jest przy tym, by zauważyć, że corocznie, w około 15% wpływających spraw nie wszczyna się postępowań, a w co dziesiątej umarza się, z powodu niecelowości ich orzekania.

Tabela 1. Skierowane sprawy przez sąd na posiedzenie lub rozprawę w związku z demoralizacją nieletnich lub popełnionymi czynami karalnymi

Rodzaj środków	2006	2007	2008	2009	2010
skierowane sprawy na posiedzenie lub rozprawę w związku z demoralizacją nieletnich	20249	24675	24494	22576	20249
skierowane sprawy na posiedzenie lub rozprawę w związku z czynami karalnymi nieletnich	40560	42668	39705	36714	35723

Źródło: Opracowanie własne na podstawie „Mały Rocznik Statystyczny Polski GUS” za lata 2006-2011.

Mechanizmem umożliwiającym odpowiedni dobór oddziaływań do stopnia przejawianej przez nieletnich dysfunkcji jest zestaw środków wychowawczych, poprawczych i leczniczych oddanych ustawą do dyspozycji sądu (patrz art. 6,10 i 12 u.p.n.).

Systemowemu orzekaniu wymienionych środków - oprócz naczelnej dyrektywy ujmowanej jako dobro nieletniego, adresowanej do wszystkich organów stosujących ustawę - towarzyszy zasada indywidualizacji. Zgodnie z nią, w prowadzonym postępowaniu i podejmowanych na tę okoliczność rozstrzygnięciach, w szczególności uwzględnia się: wiek, stan zdrowia, stopień rozwoju fizycznego i psychicznego, cechy charakteru oraz

przyczyny i stopień demoralizacji, a także charakter środowiska oraz warunki wychowawcze podsądnego (por art. 3§ 2 u.p.n.).

Najczęściej wykorzystywanymi przez sąd środkami zapobiegania i zwalczania demoralizacji oraz przestępczości wśród dzieci i młodzieży są oddziaływania pozostawiające nieletniego w jego dotychczasowym środowisku wychowawczym (nadzór kuratora, nadzór odpowiedzialnych rodziców)⁵. Środki te od wielu już lat stanowią ponad 80% wszystkich wydawanych orzeczeń w tym względzie (patrz tabela 2).

Tabela 2
***Nieletni według wykonywanych środków wychowawczych
lub poprawczych***

Rodzaj środków	2006	2007	2008	2009	2010
Nadzór kuratora	48334 65,2%	49259 65,2%	49086 64,6%	49408 64,9%	47020 66,0%
Nadzór rodziców	14933 20,1%	15200 20,2%	15380 20,2%	14623 19,2%	12900 18,1%
Umieszczenie w Zakładzie Poprawczym	1977 2,7%	1916 2,5	1815 2,4%	1695 2,2%	1520 2,1%
Umieszczenie w MOW	4968 6,7%	5014 6,6%	5022 6,6%	5218 6,9%	5057 7,1%
Umieszczenie w MOS lub OSW	2485 3,4%	2618 3,5%	3060 4,0%	3554 4,7%	3326 4,7%
Skierowanie do Ośrodka Kuratorskiego	1380 1,9%	1471 2,0 %	1640 2,2%	1621 2,1%	1423 2,0%
Ogółem	74077 100%	75478 100%	76003 100%	76119 100%	71246 100%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie „Mały Rocznik Statystyczny Polski GUS” za lata 2005-2011.

⁵ Zamieszczone dane z Ministerstwa Sprawiedliwości prze GUS, w kolejno wydawanych *Małych Rocznikach Statystycznych Polski* w rozdziale „Wymiar Sprawiedliwości” nie ujmują wszystkich możliwych środków wychowawczych będących w dyspozycji sądu, np. upomnienia, zobowiązania do określonego postępowania. Takiego szczegółowego rozbitcia również nie uwzględnia publikowana statystyka „Now” i „Nk” Ministerstwa Sprawiedliwości, w której orzeczone środki podawane są jedynie w ogólnym rozbitciu na środki opiekuńczo-wychowawcze lub poprawcze, umorzenia oraz stosowane środki tymczasowe (zob. Ministerstwo Sprawiedliwości, Informacja statystyczna o ewidencji spraw i orzecznictwie w sądach powszechnych oraz o więziennictwie. Cz. V. Sprawy rodzinne w 2011r. Warszawa 2012).

Sąd, stosując zindywidualizowane metody przeciwdziałania niedostosowaniu społecznemu, sięga również po takie, które powodują czasowe zerwanie więzi wykołejonych obyczajowo lub przestępczo sprawców czynów zabronionych, z ich naturalnym środowiskiem rodzinnym⁶. W interesującym nas przypadku do tego typu środków zalicza się m.in. umieszczenie nieletnich w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, to jest w placówce opieki całkowitej, funkcjonalnie podległej pod Ministerstwo Edukacji Narodowej (rodzaje MOW patrz rysunek 2).

Fakt umieszczenia nieletniego w MOW, obligatoryjnie poprzedzony musi być sporządzeniem specjalistycznej opinii (por art. 25§ 2 u.p.n.), która ma za zadanie dostarczenie organowi orzekającemu informacji o rozmiarach i przesłankach występującego niedostosowania społecznego nieletniego, a także wniosków na temat sposobu przeciwdziałania dalszej jego demoralizacji, w tym koniecznych metod korekcji występujących zaniedbań i zaburzeń⁷. Taki sposób uzyskiwania wiedzy i kierowania nieletnich przez sąd do ośrodka pozwala m.in. na dokładne przesłedzenie, jak na tle wydawanych ekspertyz kształtuje się ogólny psychospołeczny obraz wadliwie funkcjonujących podsądnych oraz roli w ich życiu uwarunkowań środowiskowych, osobowościowych i sytuacyjnych, prowadzących do zaburzonego zachowania. Tym samym wskazany zespół czynników egzogennych i endogennych objęto badaniami, poszukując odpowiedzi zarówno w samej ich strukturze, jak i też w obszarze występujących wzajemnych powiązań między określonymi uwarunkowaniami a przejawianym charakterem asocjalnych zachowań wśród nieletnich.

⁶ Zedler F., *Postępowanie opiekuńczo-wychowawcze*, Warszawa 1986, s. 20.

⁷ Stanik J. M., *Ekspertyza psychologiczna w sprawach nieletnich*, [w:] *Wybrane zagadnienia psychologii dla prawników*. Red. M. J. Lubeski, J. M. Stanik, Warszawa 1986, s. 242.

Rysunek 2

Rodzaje funkcjonujących młodzieżowych ośrodków wychowawczych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Dz.U. nr 109, poz. 631 z 2011r.

2. CEL, METODY I PROCEDURA PRZEPROWADZONYCH BADAŃ

Biorąc powyższe pod uwagę, celem badań było wyjaśnienie roli wybranych czynników intrapersonalnych i środowiskowych oraz ich związku w genezie i strukturze rozwoju niedostosowania społecznego nieletnich, kierowanych do młodzieżowych ośrodków wychowawczych.

Doprecyzowując przyjęty zamysł badawczy, sformułowano następujące pytania problemowe:

1. Jaki charakter, rodzaj i nasilenie przejawianych symptomów niedostosowania społecznego skutkowało kierowaniem nieletnich przez sąd rodzinny do MOW?
2. Które z indywidualnych czynników osobowościowych i właściwości jednostki wzmacniały jej skłonność do antyspołecznego zachowania?
3. Jakie składniki mikrosystemu środowiska społecznego wykazywały swój związek z niedostosowaniem społecznym i przestępczością nieletnich?

4. Czy istnieje możliwość wyodrębnienia charakterystycznego zespołu indywidualnych uwarunkowań i cech środowiska społecznego nieletnich, odpowiedzialnego za ich antyspołeczne zachowanie?

Do rozwiązania postawionego problemu badawczego jako metodę dostarczającą empirycznych informacji przyjęto analizę dokumentów, zgromadzonych i wytworzonych przez Wydział Edukacji Miasta Żory wobec nieletnich kierowanych do MOW przez Sąd Rodzinny w Żorach. W doborze grupy kierowano się zasadą włączenia do analizy tylko takich materiałów (akt), które swoim zakresem obejmowały co najmniej wydaną opinię na temat nieletniego przez rodzinny ośrodek diagnostyczno-konsultacyjny. Przy tak skonstruowanym kryterium, z udostępnionej dokumentacji za okres od 2006 do 2011 roku wyselekcjonowano 28 teczek spełniających założenie realizowanego badania, które dotyczyły 21 chłopców (75% z ogółu badanych) i 7 dziewcząt. W dobranej grupie najliczniejszą zbiorowość stanowili podsądni, którzy ukończyli 15 i 16 lat. Pozostałe przedziały wiekowe obejmujące 14 oraz 17 rok życia reprezentowało odpowiednio od 3 do 2 przedstawicieli płci męskiej lub żeńskiej. Wśród badanych znajdował się jeden nieletni, który w chwili orzekania o skierowaniu go do młodzieżowego ośrodka wychowawczego miał ukończone lat 13.

W ramach użytej metody badawczej zastosowano technikę kodowania informacji za pomocą specjalnie do tego celu skonstruowanego narzędzia (matrycy). Uzyskane dane w dalszej kolejności zostały poddane statystycznemu pogrupowaniu, co umożliwiło opracowanie tablic wynikowych, dających obraz zjawiska wchodzącego w zakres zainteresowania niniejszego referatu.

3. ANALIZA WYNIKÓW BADAŃ

3.1. OBJAWY NIEDOSTOSOWANIA SPOŁECZNEGO I JEGO PREDYKATORY ZWIĄZANE Z OSOBĄ NIELETNIEGO

Zmierzając do udzielenia odpowiedzi na postawione pytania badawcze, w pierwszej kolejności analizie poddano informacje dotyczące zakresu i przejawów niedostosowania społecznego nieletnich kierowanych do MOW oraz ich stanu zdrowia fizycznego i psychicznego, a także prezentowanego typu osobowościowego.

Syntezy uwzględnione w dokumentacji przejawy niedostosowania społecznego, zauważono, że u 80% nieletnich istniało ich kumulatywne

występowanie (od 4 do 6 objawów). Wyróżniane symptomy lokowały się głównie w obszarze zachowań buntowniczych, takich jak: arogancja, wulgarność, nieposłuszeństwo (75%), niepowodzenia dydaktyczne (80%), wagary (75%) oraz w obszarze zachowań autoagresywnych i agresywnych obejmujących palenie papierosów (50%), picie alkoholu (40%), inicjowanie bójek (11%), znęcanie się nad innymi (15%), wandalizm (11%). Nieletnim towarzyszyła także nadpobudliwość emocjonalna (30%), włóczęgostwo (15%), chuligaństwo i naruszenie zasad współżycia społecznego (20%). Zdarzały się też przypadki związane z hazardem (3%), przynależnością do grup nieformalnych (15%), uciezkami z domu (11%). Badani nie stronili od zachowań obejmujących czyny karalne, które były udziałem co czwartego z nich. Najczęściej popełnianymi wykroczeniami przez tę kategorię osób były przestępstwa przeciwko mieniu, obejmujące kradzież, kradzież z włamaniem, zastraszanie bądź spowodowanie uszczerbku na zdrowiu.

Jeśli chodzi o drugi z wyszczególnionych elementów, ze zgromadzonych danych wnioskować można, że nieletni to dzieci pochodzące z prawidłowej ciąży, zakończonej o czasie zwykle siłami natury. W jednym przypadku rozwiązanie nastąpiło 2 tygodnie po terminie przez cesarskie cięcie, a jeszcze w innym odnotowano wcześniactwo. Ustalono też, że tuż po narodzinach nieletnich oceniano jako jednostki zdrowe, prawidłowo ukształtowane i w pełni sprawne. Z dokumentacji wynika, iż w większości przypadków rozwój psychoruchowy podświadomych w okresie wczesnodziecięcym przebiegał, mieszcząc się w ogólnie przyjętej normie, bez większych zakłóceń i opóźnień (w jednym przypadku zdiagnozowano u dziewczynki kręcz szyjny, wymagający rehabilitacji, a w przypadku chłopca - niedorozwój psychiczny, będący następstwem płodowego zespołu alkoholowego FAS). W rozpatrywanym zakresie odnotowano także fakt, że do momentu podjęcia nauki, wywiady chorobowe badanych nie były obciążone w historii ich życia poważniejszymi schorzeniami. Tym niemniej poza typowymi chorobami wieku dziecięcego, w pierwszych latach życia w sześciu przypadkach podświadomi byli hospitalizowani ze względu na zapalenie płuc, zatrucie lekami, refluks układu moczowego oraz ze względu na urazy głowy, będące wynikiem doznanych wypadków. Ponadto z chwilą pójścia do szkoły u czworga nieletnich zdiagnozowano nasiloną agresję i zespół nadpobudliwości psychoruchowej ADHD, w związku z czym nieletni ci poddani zostali leczeniu farmakologicznemu i na tę okoliczność pozostają pod stałą opieką Poradni Zdrowia Psychicznego.

W aspekcie oceny poziomu sprawności intelektualnej badanych, wyrażanej w jednostkach ilorazu inteligencji mierzonej za pomocą skali Werschlera WISC-R, wnioskować można, że co drugi nieletni mieści się w przewidzianej dla jego rozwoju normie (poziom IQ 115-85). Dla ponad 40% podsądnych ich rozwój inteligencji określony został jako przeciętny bądź na pograniczu normy (poziom IQ 84-70). Ponadto odnotowano jednostkowe przypadki stwierdzonego niedorozwoju (poziom IQ 69-55) oraz z ogólnym rozwojem inteligencji powyżej przeciętnej (poziom IQ 130-116) - rozkład zmiennej patrz tabela 3.

Tabela 3
Poziom IQ nieletnich

Poziom IQ	Skala zdolności słownych		Skala bezsłowna		Skala ogólna	
	N	%	N	%	N	%
145-131	1	3.6	0	0.0	0	0.0
130-116	1	3.6	1	3.6	1	3.6
115-85	13	46.4	14	50.0	14	50.0
84-70	12	42.8	12	42.8	12	42.8
69-55	1	3.6	1	3.6	1	3.6
RAZEM	28	100	28	100	28	100

Źródło: Badania własne.

Jeśli chodzi o osobowość podsądnych, w badanej populacji gro osób (65%) przejawiało niedojrzałość, zarówno pod względem emocjonalnym, jak i społecznym. W ich profilu wyraźnie zaznaczyły się tendencje antyspołeczne, niskie poczucie winy, brak obowiązku, skłonność do łamania zasad moralnych. Nieobca była im również drażliwość, impulsywność i nastawienie na natychmiastowe gratyfikacje (46%). Ponadto cechowała ich trudność z odraczaniem realizacji własnych potrzeb (42%), nadpobudliwość i labilność emocjonalna (30%). Towarzyszył im także brak kontroli własnych reakcji (30%), łącznie z gotowością do reagowania złością i agresją fizyczną kierowaną na zewnątrz. Nieletnim tym imponowały wartości negatywne, model życia oparty na dążeniu do przyjemności, a w sytuacji porażki charakteryzowała ich skłonność do obciążania winą za własne niepowodzenia innych. Otaczającą ich rzeczywistość odbierali w sposób bezpośredni, nierzadko błędny, bez nadbudowy intelektual-

nej. Brakowało im przy tym refleksji nad własnym postępowaniem oraz wglądu w swój świat przeżyć. Zauważalna była również silnie zaznaczona potrzeba uznania, którą często podsądni zaspokajali poprzez zachowania demonstracyjne, brawurowe, społecznie nieakceptowane. W grupie tej, w sferze emocjonalnej, uwidoczniła się przewaga procesów pobudzenia nad procesem hamowania, częste doświadczanie stanów frustracji, obawa przed poczuciem osamotnienia, a także brak wystarczającego zaspokojenia potrzeby pewności i bezpieczeństwa. Dużą trudność sprawiało im przewidywanie konsekwencji podejmowanych działań, jak również zdolność rozumienia oraz dokonywania osądów i interpretacji społecznych (38%). U części nieletnich zaobserwowano tendencje do kumulowania napięcia (20%) i uaktywniania eksplozji emocjonalnej pod wpływem mało istotnego zewnętrznego bodźca w kontekście istniejących sytuacji społecznych. Osoby te wykazywały zaburzenia tożsamości charakteryzujące się wyraźną i trwałą niestałością w zakresie obrazu samego siebie i poczucia własnej wartości. Jeszcze inni badani (15%) przejawiali cechy neurotyczne o słabym nadwrażliwym układzie nerwowym i kruchej równowadze psychicznej z podatnością na destruktywne działanie czynników stresogennych oraz predyspozycjami do formowania zaburzeń psychopatologicznych. Zwykle osobom tym towarzyszył niepokój oraz silne napięcie emocjonalne, trudności w budowaniu bliskich relacji interpersonalnych, nieufność wobec innych oraz poczucie dezorientacji i brak wytrwałości. Grupa ta nie wierzyła we własne możliwości, nierzadko unikała nowych sytuacji społecznych z powodu poczucia bycia nieudolnym, wykazywała także inklinacje do zachowań autoagresywnych i zaniżonej samooceny. Ponadto zbiorowość tę cechował podwyższony poziom lęku oraz częsta ucieczka w świat fantazji i marzeń. Konieczność przewyciężania poczucia mniejszej wartości zwykle popychała ich do nadmiernej swobody oraz lekceważenia zakazów. Zachowania te utwierdzały podsądnych o własnej niezależności. Wobec swoich występków byli natomiast mało krytyczni, a w życiu codziennym często kierowali się popędami, nie zastanawiając się nad konsekwencjami realizowanych czynów. Najczęściej stosowanymi przez nich mechanizmami obronnymi była negacja i wypieranie.

Generalnie, chociaż można wyróżnić pewne zmienne osobowościowe (rdzeń), charakterystyczne dla nieletnich niedostosowanych społecznie, to przy dzisiejszym stanie wiedzy i ugruntowanych już zasadach interpretacji wskaźników empirycznych wczesnych objawów zaburzeń jest oczywiste, że żadna z zaobserwowanych tutaj tendencji nie może być

traktowana jako ostateczny wyznacznik dojrzałych lub niedojrzałych zachowań⁸.

3.2. ŚRODOWISKOWE UWARUNKOWANIA NIEDOSTOSOWANIA SPOŁECZNEGO NIELETNICH KIEROWANYCH DO MŁODZIEŻOWYCH OŚRODKÓW WYCHOWAWCZYCH

Analizując czynniki warunkujące niedostosowanie społeczne i przestępczość nieletnich, w dalszej kolejności zwrócono uwagę na oddziaływanie mikrostrukturalne, w tym przede wszystkim na rodzinę. Rodzina jest bowiem najważniejszym środowiskiem dla każdego człowieka⁹ oraz jako pierwotna grupa społeczna oddziałuje na jednostkę najdłużej i najsukcesyjnie, tworząc sprzyjające bądź niekorzystne warunki rozwoju. Oznacza to, że wszelkiego rodzaju dewiacje, zaburzenia lub odchylenia w jej funkcjonowaniu niosą za sobą potencjalne reperkusje w zachowaniu dzieci oraz w przyjmowanych przez nie negatywnych postawach. Uwzględniając wskazany aspekt, dokonano inferencji wyszczególnionego środowiska życia nieletnich pod kątem: składu i struktury, panującej atmosfery wychowawczej, układu stosunków, sytuacji materialno-bytowej, czy też występujących patologii i niewydolności.

Nie umniejszając znaczenia żadnego z wymienionych wyżej czynników, wskazać należy, że zarówno badacze społeczni (psycholodzy, pedagodzy, socjologowie), jak i kryminolodzy, zajmujący się zagadnieniem roli rodziny w etiologii zaburzonego zachowania dzieci i młodzieży podkreślają, iż ważnym składnikiem, wymagającym koniecznego sprawdzenia, jest struktura rodziny i siła więzi łącząca jej członków.

Z udostępnionych materiałów wynika (patrz tabela 4), że 57% nieletnich wychowywało się w rodzinach typowych, przy czym 35% podsądnych za swoich opiekunów miało dwoje biologicznych rodziców, a co piąty nieletni był wychowywany w rodzinie zrekonstruowanej.

Wśród rodzin zrekonstruowanych stwierdzono zarówno rodziny proste, czyli takie, w których jeden z małżonków miał dzieci z poprzedniego małżeństwa, jak i rodziny zrekonstruowane złożone, gdzie partnerzy mieli dzieci z poprzednich związków, jak i rodziny wychowujące dzieci „Moje”, „Twoje”, „Nasze”. Zdaniem A. Kwak, rodziców w tych rodzinach

8 Urban B. *Osobowościowe i społeczne predykatory zachowań przestępczych*, [w:] *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*. Red. B. Urban, Kraków 2001, s. 96.

9 Braun-Gałkowska M., *Poznanie systemu rodzinnego*, Lublin 2007, s. 9.

częściej charakteryzuje tendencja do widzenia w dziecku źródła wszelkich napięć, zaś dzieci w większym stopniu doświadczają w nich niepewności uczuć i niebezpieczeństwa swojego położenia¹⁰. Skutkuje to przy nadmiernych oczekiwaniach opiekunów wobec dziecka jego buntowniczością oraz ucieczką w asocjalne zachowania agresywne i autoagresywne, niejako w odwecie. Teza ta znalazła swoje odzwierciedlenie w uzyskanych danych wskazujących, że w rodzinach zrekonstruowanych dochodziło częściej niż w innych wyodrębnionych jej podtypach do nieposłuszeństwa (brak realizacji obowiązku szkolnego), ucieczek z domu oraz picia przez nieletnich alkoholu. Natomiast jeśli chodzi o rodziny sklasyfikowane jako rodziny nietypowe, niepełne, rozbite lub sieroce, w rodzinach tych wzrastało ponad 30% objętych badaniami osób. Ponadto trzech nieletnich (11%) funkcjonowało w rodzinie konkubenckiej z przyszywanym ojcem, a jeden nieletni był dzieckiem adoptowanym. Powyższe wskaźniki informują o znacznym zróżnicowaniu strukturalnym rodzin nieletnich, a co za tym idzie, o możliwych trudnościach wychowawczych¹¹, zachwianiu uczuciowym i braku trwałości siły więzi między dziećmi a ich opiekunami. Przypuszczenie to potwierdzają zapisy, znajdujące się m.in. w opiniach biegłych, na podstawie których wnioskować można, że co trzeci nieletni określa relacje łączące go z rodzicami (zwykle ojcem) jako złe lub negatywne. Cechą charakterystyczną dla tych rodzin jest niespójność i skrajność postaw rodzicielskich. Nieletni ci podkreślają, że w obcowaniu z ojcem i matką nie odczuwają przyjemności oraz to, że odbierają rodziców jako osoby chłodne, niedostrzegające ich problemów i potrzeb. Co czwarty podsądny uważa, że odczuwa deficyt emocji pozytywnych i brak stabilności w postępowaniu rodzica, gdzie akceptacja i zaangażowanie opiekuna przeplata się z postawą nadmiernie ingerującą, nerwowością, krzykliwością, stosowaniem różnych ograniczeń i kar. Pewna część nieletnich (11%) identyfikuje rodziców jako osoby, które nadmiernie się troszczą o nich, bezpodstawnie ograniczając ich niezależność i samodzielność. Te ostatnie z wymienionych postaw opiekunów prowadziły zwykle nieletnich do zachowań opozycyjno-buntowniczych, pozbawionych agresji w stosunku do innych ludzi, jednak w dużym stopniu zakłócających społeczne lub szkolne funkcjonowanie podsądnych (kradzieże, wagary, kłamstwa, palenie papierosów, negatywizm szkolny).

10 Za: Kromolicka B., *Dekalog życia w rodzinie zrekonstruowanej*, [w:] *Pedagogika rodziny na progu XXI wieku*. Red. A.W. Janke, Toruń 2004, s. 253.

11 Kunikowski J., *Trudności wychowawcze we współczesnej rzeczywistości społecznej*, [w:] *Zagrożenia w wychowaniu i socjalizacji młodzieży oraz możliwości ich przezwyciężania*. Red. T. Sołtysiak. Bydgoszcz 2005, s. 17-26.

Tabela 4
Struktura i typ rodzin badanych nieletnich

Struktura \ Typ rodziny		Badani nieletni					
		do 3 osób (mała)		do 5 osób (średnia)		powyżej 5 osób (duża)	
		N	%	N	%	N	%
pełna	typowa	1	3.6	4	14.4	5	17.8
zrekonstruowana		0	0.0	3	10.7	3	10.7
niepełna rozbita	nietykowa	2	7.1	3	10.7	2	7.1
niepełna sieroca		1	3.6	0	0.0	0	0.0
zastępcza	prawna	1	3.6	0	0.0	0	0.0
konkubencka		0	0.0	1	3.6	2	7.1
RAZEM		5	17.8	11	39.4	12	42.7

Źródło: Badania własne.

Wychowawcze funkcjonowanie środowiska rodzinnego w znacznym stopniu uzależnione jest od jego wielkości, czyli od liczby dzieci w rodzinie i związanym z tym problemem ich wielodzietności. Wprawdzie, według D. Graniewskiej¹², sama wielodzietność nie była nigdy bezpośrednią przyczyną wykołejenia dziecka, to w literaturze podkreśla się fakt, że rodzice o większej liczbie posiadanego potomstwa mają trudności z otoczeniem ich należytą opieką¹³. A. Pielkova zwraca też uwagę, że rodziny te stwarzają zasadniczo gorsze warunki dla rozwoju dzieci i na ogół znajdują się one w niekorzystnym układzie stosunków dla procesu ich socjalizacji¹⁴.

W tym przypadku w badanych rodzinach na pierwszy plan wysuwa się ogólne spostrzeżenie, że ponad 80% z nich zaliczyć należy do rodzin dużych (42%) i średnich (39%). W grupach tych dominowały głównie rodziny z czwórką (33%) i trójką dzieci. Charakterystyczną cechą rodzin z trójką i większą liczbą potomstwa było to, że nieletni z takich domów, oprócz typowego zaniedbywania obowiązków szkolnych, wagarowania i buntowniczości, dopuszczali się także częściej, niż ich rówieśnicy z rodzin mniej licznych, czynów karalnych. W tym aspekcie potwierdził się więc schemat,

¹² Graniewska D., *Rodziny wielodzietne w Polsce. Sytuacja społeczno-demograficzna*, „Problemy rodziny” 1980, nr 1, s. 34-43.

¹³ Bochniarz A., *Postawy rodzicielskie a funkcjonowanie społeczne jedynaków*, Lublin 2010, s. 25.

¹⁴ Pielkova A., *Zmiany w pełnieniu funkcji socjalizacyjnej w rodzinie*, [w:] *Współczesne rodziny polskie - ich stan i kierunek przemian*. Red. Z. Tyszka, Poznań 2001, s. 255-261.

zgodnie z którym to rodziny małodzietne gwarantują dzieciom korzystniejsze warunki rozwoju, czego odzwierciedleniem jest ich mniejszy stopień zaangażowania w działalność nienormatywną i aspołeczną.

Powszechnie uznaje się, że na niekorzystny rozwój psychiczny i moralny dzieci w rodzinie może wpływać nie tylko jej struktura, ale także niedostatek oraz złe warunki materialne. Przyglądając się bliżej wyszczególnionej kwestii, stwierdzono, że ponad 42% podsądnych kierowanych do MOW, wychowywało się w rodzinie o niekorzystnym (złym) położeniu socjalno-bytowym (patrz tabela 5).

Tabela 5
Sytuacja materialna rodziny

Sytuacja materialna rodziny	Chłopcy		Dziewczęta		RAZEM	
	N	%	N	%	N	%
Dobra	4	14.3	1	3.6	5	17.9
Przeziętna	9	32.1	2	7.1	11	39.3
Zła	8	28.6	4	14.3	12	42.8
Razem	21	75.0	7	25.0	28	100

Źródło: Badania własne.

Rodziny te nie zaspokajały w sposób właściwy potrzeb nieletnich w sferze zabawy, wypoczynku i nauki. Na stan ten przede wszystkim rzutowało panujące zadłużenie, niski standard posiadanego lokum (ciasne, zagrzybione mieszkania, często pozbawione podstawowych mediów), bezrobocie oraz konieczność korzystania przez rodzinę z pomocy społecznej.

Wydaje się, że ujawnioną niesprzyjającą wychowawczo sytuację wiązać można z wykształceniem rodziców i ich zatrudnieniem, co poniekąd determinowało możliwości rodziny tak w sensie materialnym, jak i decydowało o jej pozycji społecznej oraz stylu życia.

Sondując ten element, ustalono, że wśród matek najliczniej reprezentowanym poziomem wykształcenia było wykształcenie zawodowe (43%). Co trzecia matka posiadała wykształcenie podstawowe (32%) lub w ogóle nie ukończyła tego poziomu edukacji. Najmniej liczną grupę stanowiły matki z wykształceniem wyższym (4%) oraz legitymujące się wykształceniem średnim (11%). Podobnie rzecz się miała w grupie ojców, w której dominowało wykształcenie zawodowe - 50% przypadków oraz podsta-

wowe, będące udziałem 20% opiekunów. Zaledwie 7% ojców wychowujących dzieci posiadało wykształcenie wyższe, a co ósmy z nich mógł się pochwalić, że zdobył świadectwo szkoły średniej o profilu ogólnokształcącym bądź technicznym. Na tak zarysowanym tle stwierdzono swoistą prawidłowość, zgodnie z którą niskie wykształcenie rodziców nie tylko istotnie korelowało z zaburzonymi zachowaniami nieletnich, takimi jak: picie alkoholu, palenie czy niepowodzenia szkolne, ale także wykazywało swój związek z nasileniem przestępczej działalności podsądnych - zgodnie z zaobserwowaną właściwością - im niższe wykształcenie opiekunów, tym częstszy i cięższy charakter popełnianego czynu zabronionego.

Zebrany materiał pozwolił na dokonanie analizy jakości i atmosfery panującej w domach nieletnich. Ten aspekt dociekań badawczych oparto, identyfikując funkcjonujący w rodzinie styl wychowawczy, rodzaj i sposób sprawowanej kontroli rodzicielskiej oraz występujące konflikty w rodzinie i stosowanie w niej przemocy. Sprawdzając wyszczególnione elementy, ustalono, że $\frac{3}{4}$ rodzin to środowiska o niekorzystnej atmosferze wychowawczej (patrz tabela 6). Spośród wielu czynników, mających na to wpływ i nierzadko nakładających się na siebie, do najważniejszych zaliczyć należy: alkoholizm rodzica (rodziców) - 50% przypadków, bezmyślność i brutalność postępowania opiekunów w stosunku do potomstwa (30%), konflikty w rodzinie (42%), stosowanie wzajemnej agresji i przemocy (30%), czy też niedostateczna opieka i kontrola nad dziećmi (28%). Być może, jak to już kiedyś zauważyła M. Jarosz, stwierdzone przejawy społecznego niedostosowania badanych nieletnich są w tym przypadku reakcją na sytuację, w której przyszło im żyć, której nie akceptują i którą chcą zmienić¹⁵.

Tabela 6

Atmosfera wychowawcza w rodzinie

Rodzaj atmosfery	Chłopcy		Dziewczęta		RAZEM	
	N	%	N	%	N	%
Przyjazna	5	17.8	1	3.6	6	21.4
Konfliktowa	10	35.8	3	10.7	13	46.5
Demoralizująca	6	21.4	3	10.7	9	32.1
Razem	21	75.0	7	25.0	28	100

Źródło: Badania własne.

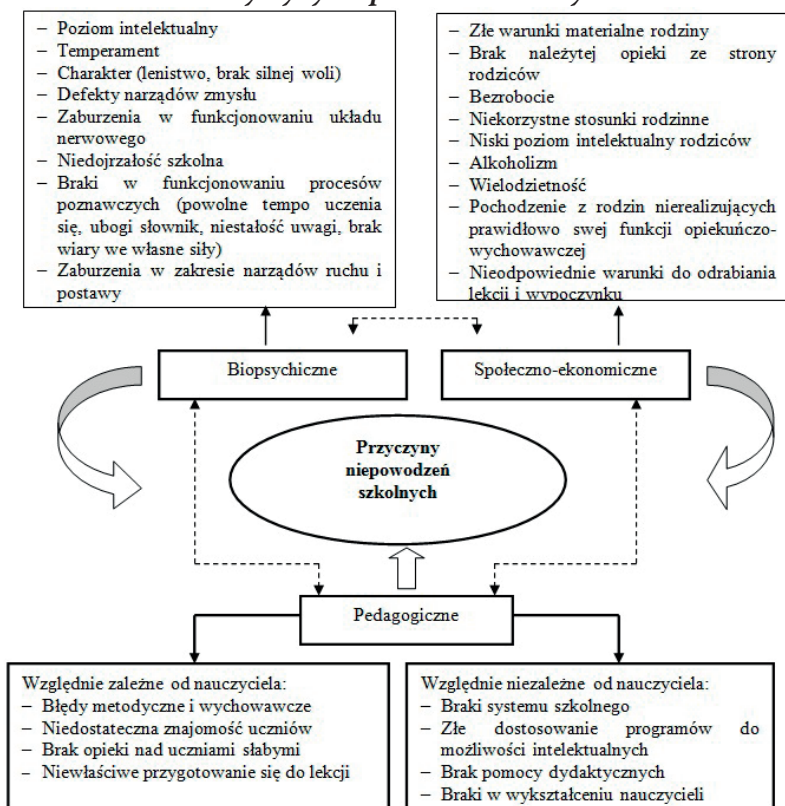
Otoczeniem poza rodziną, od którego w dużym stopniu zależy rozwój

¹⁵ Jarosz M., *Dewiacyjne zachowania młodzieży i ich determinanty środowiskowe*, [w:] *Prawne i pedagogiczne aspekty resocjalizacji nieletnich*. Red. B. Kowalska-Ehrlich, S. Walczak, Warszawa 1992, s. 167.

dziecka, jest szkoła i grupa rówieśnicza¹⁶. Jeśli chodzi o szkołę, to niemalże we wszystkich opracowaniach zajmujących się problematyką niedostosowania społecznego jest ona zaliczana, obok rodziny, do środowisk wywierających istotny wpływ na zaburzenia w zachowaniu wśród nieletnich. W tym aspekcie w literaturze zwraca się uwagę na trojaki jej znaczenie. Po pierwsze, może ona stanowić pierwotną przyczynę zaburzeń w zachowaniu, po drugie, może być miejscem, gdzie ujawnią się istniejące już wcześniej trudności, po trzecie, może ona stanowić jedno z ogniw w złożonym procesie patologizacji dziecka. Znamionym jest przy tym fakt, iż wczesne oznaki niedostosowania społecznego są ściśle związane z pierwszymi niepowodzeniami szkolnymi, zwykle o polietyologicznym podłożu (patrz rysunek 3).

Rysunek 3

Przyczyny niepowodzeń szkolnych

Źródło: A. Szymański, 2010, s. 68.

16 Nowak J., Psychospołeczne uwarunkowania przestępczości nieletnich dziewcząt, Elbląg 2008, s. 72.

H. Spionek na podstawie swoich badań wykazała, że częste doznawanie niepowodzeń może utrwać w jednostce reakcje emocjonalne o charakterze ujemnym¹⁷. Skutkuje to hamowaniem aktywności dziecka i sprawia, że nie lubi ono szkoły oraz unika nauczycieli, jak również wzmagają jego postawę buntu wobec nakazów i zakazów oraz stymuluje konfliktowość. Prowadzi to do utraty poczucia odpowiedzialności przez nieletniego za swoje działania, które owocują dysfunkcjonalnością o objawach:

- zaburzonego kontaktu dziecka z dorosłymi (nieposłuszeństwem, nierespektowaniem poleceń i wymagań opiekunów, aroganckim i agresywnym stosunkiem do nich),
- zaburzonego kontaktu z rówieśnikami (dokuczaniem, nagabywaniem, napastliwością, przezywaniem, bójkami, przeszkadzaniem, skarżeniem, pomówieniami),
- zaburzonym stosunkiem i niewłaściwą postawą wobec obowiązków szkolnych (lenistwem, niedbałością, wagarowaniem, ucieczkami, wycofaniem się z udziału w życiu klasy i szkoły),
- nierespektowaniem norm i zasad współżycia (wybrykami chuligańskimi, wandalizmem, kradzieżami, paleniem papierosów i przyjmowaniem używek),
- zaburzonym stosunkiem do siebie samego (łękliwością, wybuchami złości, zaniżoną samooceną, unikaniem aktywnego udziału w pracy klasy).¹⁸

Obraz ten znajduje swoje lustrzane odbicie w opiniach, odnoszących się do nieletnich w części poświęconej „analizie przebiegu ich kariery szkolnej” i „analizie zachowania”. W opiniach tych sytuację psychiczną dziecka w szkole i jego postępowanie eksperci zwykle nakładali na sytuację dziecka w domu, podkreślając, że trudności w domu powodują problemy w szkole. Niepowodzeń szkolnych i negatywizmu szkolnego nieletnich biegli upatrywali również w ich indywidualnych cechach osobowości oraz przyjmowanych opozycyjno-buntowniczych postawach wobec powszechnie stosowanych wymogów przez system edukacji. Ponadto, żadna z wydanych opinii nie łączyła manifestowanych przejawów niedostosowania społecznego podsądnych z funkcjonowaniem samych placówek oświatowych - ich przeludnieniem, chaosem organizacyjnym, złymi warunkami

¹⁷ Spionek H., *Psychologiczna analiza trudności i niepowodzeń szkolnych*, Warszawa 1970, s. 139.

¹⁸ Stankowski A., *Negatywizm szkolny młodzieży niedostosowanej społecznie. Przyczyny, profilaktyka*. Katowice 1991, s. 33-34.

lokalowymi, czy bezosobowymi relacjami: nauczyciel-uczeń.

Tak jak już wcześniej zaznaczono, obok rodziny i szkoły, niekorzystne oddziaływanie na dzieci i młodzież może wywierać także otoczenie rówieśnicze. Przez ten termin rozumie się z reguły grupy nieformalne, które powstają przeważnie u progu okresu dorastania¹⁹. Grupy te są skierowane na wrażliwą sferę psychiczną nieletnich i często stają się przekąźnikiem stylu życia oraz wyznawanych wartości, zmuszając niekiedy swoich członków do zachowań sprzecznych z obowiązującym systemem aksjonormatywnym.

Wpływ grupy na niedostosowanie społeczne nieletnich zdiagnozowany został w 2 na 28 omawianych przypadków. W przypadkach tych stwierdzono przejmowanie przez nieletnich negatywnych postaw i wzorców zachowania od swoich zdemoralizowanych kolegów oraz przekraczanie obowiązujących norm i zasad, by zdobyć w grupie rówieśniczej wysoką pozycję.

WNIOSKI:

1. Przyczyną kierowania nieletnich do młodzieżowych ośrodków wychowawczych przez Sąd Rodzinny w Żorach było występowanie kumulatywnego zespołu czynników (od 4 do 6) niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży, zwykle obejmujących: zaniedbania w nauce, lekceważenie obowiązków w domu i szkole, chuligaństwo, wandalizm, agresję słowną lub fizyczną oraz popełnianie czynów karalnych.

2. Z inferencji poszczególnych opinii wynika, że nieprawidłowości w funkcjonowaniu nieletnich identyfikowano zarówno w obszarze intrapSYCHICZNYM (emocjonalnym), jak i interpersonalnym (społecznym).

3. Głównym źródłem niedostosowania społecznego nieletnich było ich środowisko rodzinne, stanowiące złożony kompleks elementów, które w różnym stopniu decydowały o ich sytuacji życiowej. W najogólniejszym swoim obrazie nieletni w środowisku tym wzrastali głównie w atmosferze niepewności, braku stabilizacji życiowej, w rodzinach dysfunkcyjnych, o patologicznych wzorcach funkcjonowania psychospołecznego. W ich bezpośrednim otoczeniu na porządku dziennym był alkoholizm jednego z opiekunów oraz stosowanie wzajemnej agresji i przemocy. Rodziny nieletnich dotknięte były wielodzietnością i biedą. Towarzyszyło im bez-

¹⁹ Skorny Z., *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, Warszawa 1987, s. 187.

robocie i bezradność wychowawcza, wynikająca zarówno z pozostawienia dziecka samemu sobie, jak również z nieumiejętności porozumiewania się z własnym potomstwem oraz słabej orientacji opiekunów w potrzebach psychologicznych syna lub córki. Ponadto stwierdzono, że w kontaktach z dzieckiem opiekunowie przyjmowali postawę dominacji i dystansu emocjonalnego. Sytuacja ta sugeruje, że podsądni, mimo fizycznego pobytu w rodzinie, doświadczali swoistego sieroctwa duchowego, strukturalnie związanego z poczuciem: braku akceptacji emocjonalnej w rodzinie, braku zrozumienia przez rodziców oraz osamotnienia w rodzinie.

4. Nie można skonstruować jednego zespołu indywidualnych uwarunkowań i cech środowiska społecznego nieletnich, odpowiedzialnego za ich antyspołeczne zachowanie, z całą pewnością można jednak powiedzieć, że największa siła związku, który łączy opisywane zmienne z niedostosowaniem społecznym nieletnich, ma swoje podłoże w niewłaściwych warunkach opiekuńczo-wychowawczych i złej atmosferze domu rodzinnego.

BIBLIOGRAFIA

1. Bochniarz A. (2010), *Postawy rodzicielskie a funkcjonowanie społeczne jedynaków*, Lublin, Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej.
2. Braun-Gałkowska M. (2007), *Poznawanie systemu rodzinnego*, Lublin, wydawnictwo KUL.
3. Graniewska D. (1980), *Rodziny wielodzietne w Polsce. Sytuacja społeczno-demograficzna*, „Problemy rodziny”, Nr 1.
4. Jarosz M. (1992), *Dewiacyjne zachowania młodzieży i ich determinanty środowiskowe*, [w:] *Prawne i pedagogiczne aspekty resocjalizacji nieletnich*. Red. B. Kowalska-Ehrlich, S. Walczak, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
5. Kromolicka B. (2004), *Dekalog życia w rodzinie zrekonstruowanej*, [w:] *Pedagogika rodziny na progu XXI wieku*. Red. A.W. Janke, Toruń, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
6. Kunikowski J. (2005), *Trudności wychowawcze we współczesnej rzeczywistości społecznej*, [w:] *Zagrożenia w wychowaniu i socjalizacji młodzieży oraz możliwości ich przewycięzania*. Red. T. Sołtysiak, Bydgoszcz, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej Im. Kazimierza Wielkiego.
7. Nowak J. (2008), *Psychospołeczne uwarunkowania prze-*

- stępczości nieletnich dziewcząt*, Elbląg, Elbląska Uczelnia Humanistyczno-Ekonomiczna.
8. Pielkowa A. (2001), *Zmiany w pełnieniu funkcji socjalizacyjnej w rodzinie*, [w:] *Współczesne rodziny polskie - ich stan i kierunek przemian*. Red. Z. Tyszka, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM.
 9. Skorny Z. (1987), *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, Warszawa, Wydawnictwo WSiP
 10. Spionek H. (1970), *Psychologiczna analiza trudności i niepowodzeń szkolnych*, Warszawa, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
 11. Stankowski A. (1991), *Negatywizm szkolny młodzieży niedostosowanej społecznie. Przyczyny, profilaktyka*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
 12. Stanik J. M. (1986), *Ekspertyza psychologiczna w sprawach nieletnich*, [w:] *Wybrane zagadnienia psychologii dla prawników*. Red. M. J. Lubecki, J. M. Stanik, Warszawa, Wydawnictwo Prawnicze.
 13. Szymański A. (2010), *Niedostosowanie społeczne dzieci i młodzieży. Wybrane problemy*, Warszawa, Wydawnictwo WSP TWP.
 14. Urban B. (2001), *Osobowościowe i społeczne predykatory zachowań przestępczych*, [w:] *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*. Red. B. Urban, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
 15. Zedler F. (1986), *Postępowanie opiekuńczo-wychowawcze*, Warszawa, Wydawnictwo Prawnicze.

